

ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ КОНВЕРГЕНЦІЇ СПРАВЕДЛИВОСТІ І ПРАВА

ГРИШУК Оксана Вікторівна - доктор юридичних наук, професор кафедри теорії та філософії права Львівського національного університету імені Івана Франка

ДОБОШ Зоряна Андріївна - кандидат юридичних наук, адвокат

УДК 340.12

В статті досліджується філософсько-правова проблема конвергенції справедливості і права. Отправной точкой процесса конвергенции этих явлений рассматривается возникновение права как способа разрешения конфликтов, что вызвало первоначальные представления о справедливости. Исторические особенности этого процесса отражены в сфере действия этих явлений, их содержательных характеристиках, а результат воплощен в понятии правовой справедливости.

Ключові слова: право, справедливість, правова справедливість.

Постановка проблеми

Правова система України зазнає на сьогодні істотних змін, що зумовлено, насамперед, трансформацією правосвідомості українського суспільства як однієї із складових такої системи. У той час, коли європейська правова традиція склалася з огляду на пріоритет суспільства над людиною, у країнах загального права панував постулат про перевагу людини над суспільством, то в державах із тоталітарними режимами у праві втілювалися засади домінування держави над людиною. За таких обставин право формувалося не завдяки зусиллям всього суспільства, а створювалося авторитетом влади, при чому ігнорувалися вимоги природного права та його основні цінності.

Конституційне проголошення людини найвищою соціальною цінністю визначило нові правові стандарти, нову правову ідеологію, а, отже, і кардинально нові за-

сади функціонування правової системи, усі елементи якої було оновлено. Однак лише системний характер перетворень може забезпечити «безперебійне» і ефективно оновлення правової системи: нова соціальна і правова орієнтація, правосвідомість повинні гарантуватися і перетворенням традиційної системи джерел права. Тільки завдяки джерелам права основні правові цінності здатні реально увійти у правову систему і перетворитися з інструментів правосвідомості у реально діючі нормативи. Саме тому окремих досліджень потребують джерела права, перш за все, природного, саме тому правові цінності, серед яких рівність, свобода і справедливість, продовжують бути актуальними темами дослідження.

Аналіз досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання даної проблеми

Значний здобуток у дослідженні проблем справедливості та права як самостійних категорій і таких, що перебувають в органічному взаємозв'язку, внесли такі відомі вітчизняні та зарубіжні вчені-правознавці, як С.С. Алексєєв, Т.Р.С. Аллан, І.І. Андріановська, Ж.-Л. Бержель, В.К.Гришук, Д. Гурвіч, О.Г.Данильян, Г.І. Іконнікова, М.І. Козюбра, Д. Ллойд, Е.А. Лукашева, І.М. Луцький, С.І. Максимов, В.П. Малахов, В. С. Нерсисянц, Н.М. Оніщенко, О.В. Петришин, С.П. Погребняк, Г. Радбрух, В.В. Самохвалов, С.С. Сливка, А.А. Со-

ловйова, О.М. Тарасишин, Лон Фуллер, Ф.А. фон Хайек, Р. Циппеліус, С.В. Черниченко.

Формулювання цілей статті

Метою статті є дослідження співвідношення справедливості і права.

Виклад основного матеріалу дослідження

Серед цінностей, що становлять онтологічну основу права, визначальне місце займає справедливість. У юридичній та філософській літературі неодноразово підкреслювався саме ціннісний характер справедливості. Так, справедливість «визначається як поняття моральної свідомості, що характеризує захід впливу та вимоги прав і благ особистостей або соціальної спільноти, міру вимогливості до особистості, правомірність оцінки економічних, політичних, правових явищ дійсності і вчинків людей, а також їх самооцінки». [3, 13] Висловлюються думки, що справедливість є попередньою умовою здійснення всіх інших цінностей, що визначають орієнтири в життєдіяльності людини. Крім того, зауважують, що справедливість має нормативну природу, належить до компетенції практичного розуму. Це означає, що вона більш чутлива до відмінностей, менш універсалізована. Мінімум справедливості в суспільстві гарантується правом. Однак право ґрунтується на «усередненій» нормі справедливості, а тому чим різномірнішим є суспільство, тим відчутнішим є дефіцит справедливості та тенденції її перетворення в свою протилежність. Зміст і суть справедливості передає біблійний вислів: «кожному своє». [5, 99]

Конвергенція розглядається як сходження, наближення, збіг ознак, властивостей у явищах, незалежних між собою. Відповідно, проблема співвідношення справедливості і права, яка має дуже давню історію, не є нічим іншим, як проблемою їх конвергенції. Будучи різними явищами, справедливість і право мають безліч точок стикування, які впродовж віків досліджуються мислителями, вченими. Пошук транскультурного критерію справедливості сигналізує про те, що філософи знову

хочуть покинути «платонівську печеру», в якій вони зараз коротають свої дні. У світлі розуму справедливість повинна звільнитися від міркувань класу, групи, сім'ї, статусу, національності, віку, тобто категорій, які повністю належать «платонівській печері». [9, 388]

Відповідно, сьогодні можна виокремити певні тенденції у вивченні конвергенції досліджуваних явищ. Першою є комплексний підхід, що дозволяє розглядати справедливість як складну етико-соціальну і філософсько-правову категорію. Хоча справедливість, як відзначає Е.А.Лукашева, часто оголошується етиками як категорія специфічно-моральна, а юристами – як специфічно – правова, проте, як і права та свободи людини, її не можна віднести до предмету тієї чи іншої окремої соціальної науки чи галузі знань (соціології, політології, політекономії, юриспруденції чи етики). [7, 100] В.П. Малахов відносить ідею справедливості до моральної свідомості, а той факт, що міркування справедливості постійно присутні у правових відносинах лише свідчить про реальну переплетеність різних форм соціально-духовної організації життя людей. [13, 155]

Досліджуючи еволюцію моральної концепції справедливості, російські вчені довели, що в основі такої концепції три уявлення: 1) моральне добро (правда, чесність); 2) рівноцінність людей; 3) відплата згідно з заслугами. При цьому ведуча асоціація справедливості – торжество правди, тобто добра. Справедливість, таким чином, виступає у якості морального закону в суспільстві і міжособистісних стосунках, будучи моральним аналогом права. [1, 105]

Г.Радбрух вважає, що справедливість представляє собою особливий феномен, що не може бути зведений ні до морального ідеалу, ні до права. [17, 10] Підставним бачиться говорити про правову та етичну природу справедливості, оскільки справедливість є тим принципом, де мораль і право найбільш тісно взаємодіють і виражають свій ціннісний потенціал та зміст. [2, 88]

Г.Д.Гурвіч підсумовував такі дискусії наступним чином: враховуючи тісний взаємозв'язок понять права і справедли-

вості, у тих випадках, коли відсутня диференціація права від сукупності моральних, релігійних та інших норм, і в тих випадках, коли дослідник примикає до філософських концепцій, у рамках яких подібна диференціація виявляється неможливою, термін «справедливість» розуміється у дуже широкому значенні і означає усю моральність в цілому. І лише за умови встановлення чіткого розмежування між моральним ідеалом, ідеалом релігійним і справедливістю можна чітко визначити саме поняття справедливості. [6, 284]

Ми, у свою чергу, приєднуємося до позиції, прийнятої Ю.А.Тихомировим, який відзначав чергу, низку факторів, що неминуче впливають на правотворчість і правозастосування і не дозволяють зробити правову систему закритою і аксіоматичною. Це, зокрема, система пануючих у суспільстві цінностей, у тому числі і таких, що існують у формі суспільних уявлень про справедливість, масових очікувань, традиції правозастосування, рівень освіти учасників обороту, рівень розвитку науки, у тому числі і правової, наявність значимого суспільного і публічного інтересу, що зумовлюється суспільними викликами. [16, 45] Саме такий підхід створює сприятливе методологічне підґрунтя для досліджень явищ справедливості і права, їх «відкритість» одне для одного, що відповідає ідеї конвергентності.

Другою тенденцією бачиться дослідження правових можливостей справедливості. Тобто вчені обговорюють її функції, прояви у правовій площині, а саме: у праві, у правовому регулюванні, зокрема правотворчості і правозастосуванні, у законодавстві. А саме, досліджуючи співвідношення справедливості і права, Фрідріх фон Хайєк вказав, що право, яке складається із правил фізичної поведінки, має зовсім інший статус, який зумовлює для нього особливу назву (*nomos*) і також демонструє надзвичайну важливість відмежування його від інших розпоряджень також іменованих правом, так, щоб у процесі розвитку цього виду права було чітко видно його особливі характеристики. Причина тут у тому, що якщо ми хочемо зберегти вільне суспільство, то тільки та частина права, яка скла-

дається із правил справедливої поведінки, повинна бути зобов'язуюча і обов'язкова для приватної особи – громадянина, а інша частина права повинна бути обов'язкова для членів урядових організацій. Ми побачимо, що втрата віри у право, що слугує справедливості, а не приватним інтересам чи приватним цілям уряду, є головною причиною поступального розмивання особистої свободи. [21, 202]

Як основоположний принцип – засаду права – вирізняє справедливість С.П.Погребняк. Він досліджує об'єктивну і суб'єктивну справедливість, формальну, змістовну і процедурну (суто процедурну, абсолютну і неабсолютну процедурну справедливість), роблячи при цьому висновок, що всі види справедливості тісно пов'язані між собою, при цьому детально аналізує її роль у правотворчості і судочинстві. [15, 39-74]

С.І. Максимов визначає право через справедливість, тобто право – це втілена та закріплена в предметно-інституційних формах регулювання зовнішньої поведінки людей справедливість. [12, 171] Як якість правового закону, оцінює справедливість М.І.Козюбра. [10, 83] В.С.Нерсисянц, аналізуючи проблему правового закону, формулює поняття «формальної справедливості», що означає не співпадіння прав і обов'язків, а їх баланс, що визначається нормами об'єктивного права (закону) в якості допустимого, прийняттого для даних умов (міця і часу) компромісного співвідношення. Це і є, на його думку, формальна правова справедливість у дії. [14, 208]

Третьою тенденцією є, на нашу думку, дослідження справедливості та супроводжуваних її категорій у праві. Загальний принцип, який можна виявити, аналізуючи різні втілення ідеї справедливості, полягає у тому, що стосовно один одного люди мають право на певний відносний стан рівності або загальним і безумовним моментом усіх сучасних концепцій справедливості є ідея прав людини, тобто визнання однакового поводження з людьми і відмова від привілеїв та імунітетів, пов'язаних із національними, релігійними ознаками, або нерівності, відповідно до якої розподіля-

ються блага. Саме образ людини, на думку О.Г.Данильяна, багато у чому визначає вибір концепції справедливості. [20, 172] Дуже активно в науковій літературі обговорюється проблема справедливості та рівності. Так, Г.І. Іконнікова розуміє справедливість як правову рівність. На її думку, філософсько-правове бачення справедливості включає: 1) рівність усіх в однаковій дії в однакових умовах; 2) взаємозв'язок вчиненого і розплати; 3) рівновага між втратою і набутиєм (справедливий обмін). Але найпростіший зміст принципу справедливості полягає у вимозі дотримання рівності.[8, 267]

Паралельно аналізують вчені також справедливість і еквівалентність, зокрема справедливість називають буттям еквівалентності в моралі. Принцип справедливості, як вважає В.М.Сирих, не наділений всезагальною дією у праві, оскільки: 1) предмет правового регулювання значно ширший за сферу дії справедливості у праві; 2) є низка правових відносин, які не повною мірою відповідають вимогам моралі; 3) справедливість є частиною правосвідомості і знаходиться за межами права. Саме тому, на його думку, основною ознакою права є не справедливість, а еквівалентність. [18, 422]

Ж.-Л.Бержель розмежовує справедливість і користь у праві: різні правові системи стикаються із двома головними альтернативами – справедливість чи корисність, з одного боку, та індивідуалізм чи колективізм, з другого. І в результаті вчений приходить до висновку, що ідеологічною основою кожної правової системи можуть бути і ідея корисності, і ідея справедливості, які можуть виступати в такій ролі або по чергово, або одночасно.[4, 63]

Четвертою тенденцією бачиться наявність у поняттєво-термінологічному апараті правових досліджень утворень типу: «надправо» (С.В.Черниченко), «неправове право», «неправо» (Г.Радбрух), «сила права» (Г.І.Іконнікова), які теж, у свою чергу, вводять у сферу правового аналізу категорію справедливості, зокрема в рамках дослідження проблеми обумовленості права, його джерельності.

Таким чином, як відзначає О.Хеффе, першопочатково справедливість означала лише відповідність діючому праву. Однак уже давно поняття справедливості набуло більш широкого морального значення, не втрачаючи при цьому тісного зв'язку з правом. При першому наближенні воно означає зміст права з об'єктивної точки зору і добропорядність певної особи із суб'єктивної. Як об'єктивна справедливість воно є основним поняттям людських потреб: предметом людських прагнень і людських вимог одночасно. Ні одна культура і ні одна епоха не бажають відмовлятися від справедливості. З давніх часів однією із основних цілей людства було те, щоб у світі запанувала справедливість.[21, 10]

Саме тому не випадково, що у юридичній науці простежують процеси конвергенції. По – перше, мова йде про правову і моральну системи. А саме, Е.Н.Лукашева відзначає, що загальне у правовій і моральній системах визначається не тільки спільними для них суспільними відносинами, але і характером взаємодії внутрішніх структурних елементів цих систем, прямими і зворотніми зв'язками між відносинами, свідомістю, нормами, діалектикою взаємопереходів одних елементів в інші. Тільки врахування складних параметрів внутрішніх взаємозв'язків елементів кожної системи допомагає простежити єдність цих систем, що визначається їх орієнтацією на різні аспекти єдиних суспільних відносин. При цьому Е.А.Лукашева вказує на важливу обставину, яка зближує право і мораль: універсальні моральні категорії добра і зла, правові категорії правомірності і протиправності конкретизуються у загальній для цих соціальних регуляторів категорії справедливості. [11, 131]

По – друге, вчені констатують яскраво виражений на сьогодні у правознавстві процес конвергенції юридичного позитивізму і теорій природного права. Це, як відзначають дослідники, особливо проявилось у поглядах Харта, який зовсім не заперечує той факт, що розвиток права відбувається під впливом моралі і що право, у свою чергу, виявляє вплив на розвиток моралі. Аналізуючи концепцію природно-

го права Дж.Фінніса, Харт визнав, що вона багато у чому компліментарна, а не ворожа юридичному позитивізму, адже Дж.Фінніс у монографії «Природне право і природні права» намагається сформулювати деяку ідею права як такого.

Дослідження різних аспектів взаємодії справедливості і права дозволяє простежити основні методологічні напрями їх конвергенції з огляду на здатність справедливості :

1) обумовлювати право з позицій моралі, зважаючи на приналежність категорії «справедливість» до сфери моралі, що, відповідно, відображається поняттям «моральність права», «внутрішня мораль права», «мораль, що робить можливим право». У зв'язку із цим формуються підстави для оцінки і права, і правозастосування; передумови забезпечення його ефективності; проекція такої властивості права як примусовість; взаємодоповнюваність справедливості і права як явищ конкурентного середовища, залежного від конкретно-історичних умов та ситуацій;

2) обумовлювати право з позицій цінностей, зважаючи на визнання справедливості правовою цінністю. Розуміння справедливості як «блага, якого прагне людина», «належності», (зважаючи на зміст поняття цінність) обумовлює і відповідне розуміння права.

При цьому різна класифікація справедливості як правової цінності, а саме: вищої цінності, яку покликана захищати і культивувати вся система права (В.А.Бачинін); ключової цінності права, яка визначає онтологічну основу права (І.І.Кальной, О.В. Гришук) або основоположної (Н.Н.Алексеев, В.С.Нерсисянц, О.Г.Данильян); ейдетичної правової цінності (нарівні зі свободою) (А.В.Поляков) у формальному значенні, яка набуває свого соціокультурного змістовного навантаження; привнесеної (у правову площину зі сфери моралі) цінності (М.Н.Марченко); такої, що зумовлюється конфліктом інших рівнозначних цінностей (Г.Д.Гурвіч) – є свідченням різної ролі, яку здатна виконувати справедливість у житті права.

3) визначати мету права. Це виправдано з огляду на методологічну близькість

понять «мета», «цінність» і «благо». Саме тому цілком підставним є положення про те, що цінності, які намагаються знайти своє втілення у законах суспільства, є всього лише окремим проявом, виразом загального прагнення людей до справедливості (Д.Ллойд). Саме з огляду на мету права розрізняють справедливість формальну і реальну, тобто істинну, справжню, що має важливе практичне значення;

4) формувати образ права, зважаючи на потенціал справедливості як ідеї права. Оскільки, за самими загальними уявленнями, справедливість – це відповідність того, що людина дає суспільству і отримує від нього, тобто відповідність прав і обов'язків, а саме вони складають основу правової матерії, тому зі самого початку ідея справедливості втілюється саме в праві і створює його модель, уявлення про нього;

5) забезпечувати призначення права. Оскільки під справедливістю часто розуміють сукупність поглядів на належне, а жодне суспільство не характеризується єдністю поглядів на належне, то всі існуючі в даному суспільстві погляди можуть бути реалізовані в межах діючого правопорядку і, відповідно, урівноважені. Цей правопорядок задовольняє бажання, які складають середину між крайніми побажаннями найбільш відсталих частин суспільства і високими устремліннями найбільш розвинутих і передових. Діючий правовий правопорядок урівноважує різноманіття і розбіжності прагнень та інтересів, виражаючи собою їх середній рівень у даному суспільстві.

6) конкретизувати та раціоналізувати право, зважаючи на контекст справедливості як правового поняття. Це дозволяє погодитися із такими дослідженнями логіки справедливості, яка визнає необхідність існування формального аналогу справедливості, оскільки вона має значення не тільки як символ належного суспільного стану, але і як реальний цілорганізуючий засіб, хоча раціонально і технічно не забезпечений. Тобто справедливість підставно розглядати як змістовний компонент ціннісно-орієнтованої і нормативно-регулятивної соціальної системи;

7) виявляти сутність права, зважаючи на справедливість як його властивість. Оскільки справедливість вводять у поняття права, а право вважають «справедливим із засади речі», то справедливість відповідно розцінюють як правову характеристику;

8) визначати першоначало, першооснову у праві, зважаючи на якість справедливості бути принципом у праві (права, правотворчості чи правозастосування).

Висновки

Досліджувані співвідношення справедливості і права дозволяють визнати безспірний їх зв'язок. Звернувшись до поняття детермінізму і таких його основних категорій як зв'язок, взаємодія, причина, наслідок, закономірність, необхідність та випадковість, можливість і реальність, можна констатувати, що методологічну основу для дослідження конвергенції справедливості і права складає причинність. Зокрема, класифікація причин цілком співвідноситься із можливостями справедливості щодо права, а саме: якість справедливості обумовлювати право з позицій цінностей, значимості, належності до ціннісно-орієнтаційної системи цілком відповідає змісту формальної причини. Сфері дії формальної причини («що це є?») належить і здатність справедливості формувати образ та змістовну серцевину, тобто виступати ідеєю права. Аналогічні міркування можна висловити стосовно справедливості як правового поняття, що конкретизує та раціоналізує право. Зважаючи на контекст справедливості як властивості, що поряд зі свободою та рівністю формує якість права, можна виявити матеріальну причину.

Справедливість як принцип у праві (чи права загалом, чи то правотворчості, чи правозастосування), яка складає першооснову права, співвідноситься зі змістом діючої причини («як це створено, звідки це походить?»). З огляду на такий вид причини можна виокремити і обумовленість права мораллю, оскільки справедливість характеризується приналежністю саме до морально-етичної сфери.

Аналіз справедливості як мети права, як правопорядку, що відображає призначен-

ня права та його цінність у суспільстві, для людини проектує цільову причину. Наведене засвідчує причинну залежність у стосунках справедливості і права, а характер зв'язку між ними як причинно-наслідковий. Додатковими аргументами у виявленні такого зв'язку бачаться положення про нормативну і правову природу справедливості, її якості бути: підставою правоздатності; онтологічною основою оформлення правового простору, тобто можливостей окреслювати сферу правової матерії.

Дискусії з цього приводу можуть бути, на нашу думку, проаналізовані, в тому числі, і під кутом зору розмежування понять справедливості і правової справедливості. Відповідно, під правовою справедливістю пропонуємо розуміти нормативно-правове закріплення усередненого рівня моралі, при якому забезпечується соціальний компроміс. Дане поняття формується як результат процесу конвергенції справедливості і права. Окрім того, такі категорії причинності, як можливість і дійсність, повністю відображають розмежування справедливості формальної та реальної (істинної), що має важливе практичне значення.

Література

1. Арутюнян М., Здравомыслова О., Курильски-Ожвэн Ш. Образ и опыт права: Правовая социализация. В изменяющейся России / М. Арутюнян, О. Здравомыслова, Ш. Курильски – Ожвэн. – М.: Издательство «Весь мир», 2008. – 208с.
2. Бабенко А.Н. Правовые ценности (вопросы теории). – М., 2001.
3. Бербешкина З.А. Справедливость как социально-философская категория. – М., 1983.
4. Бержель Ж.-Л. Общая теория права / Под общ.ред. В.И.Дпниленко/ Пер. с фр. – М.: Издательский дом NOTA BENE. – 2000.- 576с.
5. Грищук О.В. Людська гідність у праві: філософські проблеми. – К.: Атіка, 2007. – 432с.
6. Гурвич Г.Д. Философия и социология права: Избранные сочинения / Пер. М.В. Антонова, Л.В.Ворониной. – СПб: Издательский Дом С.-Петербур. гос.ун-та, Изда-

АНОТАЦІЯ

У статті досліджується філософсько-правова проблема конвергенції справедливості і права. Відправною точкою процесу конвергенції цих явищ розглядається виникнення права як способу вирішення конфліктів, що втілило первісні уявлення про справедливість. Історичні особливості перебігу цього процесу відображені у сфері дії цих явищ, їхніх змістовних характеристиках, а результат втілений у понятті правової справедливості.

SUMMARY

The article examines the philosophical and legal convergence problem of justice and law. The starting point of convergence of these phenomena is seen as a right of way of resolving conflicts that embodied the primitive idea of justice. Historical peculiarities of this process are reflected in the actions of these phenomena, their essential features, and the result is embodied in the concept of legal justice.

тельство юридического факультета С.-Петербург. гос.ун-та, 2004. – 848с.

7. Закомлистов А.Ф. Судебная этика. СПб: Юридический центр Пресс, 2002.

8. Иконникова Г.И. Философия права: учебник / Г.И.Иконникова, В.П.Ляшенко. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Издательство Юрайт, 2011.- 351с.

9. Капто А.С. Мораль в моделях мироустройства. Монография /А.С.Капто. – М.: Восток – Запад, 2011. – 598с.

10. Козюбра М.І. Правовий закон: проблема критеріїв // Вісник Акад.прав.наук України. -2003. №2-3 (33-34) – С.83- 96.

11. Лукашева Е.А. Право, мораль, личность. /Отв. ред.. В.М.Чхиквадзе; АН СССР. Ин-т государства и права. М.:Наука, 1986.

12. Лукашева Е.А. Человек, право, цивилизации: нормативно-ценностное измерение / Е.А.Лукашева. М.: Норма, 2009. – 384с.

13. Максимов С.И. Правовая реальность: опыт философского осмысления. – Харьков: Право, 2002. -328с.

14. Малахов В.П. Филофия права : учеб.пособие для студентов вузов, обучающихся по специальности «Юриспруден-

ція»(0305010 /В.П.Малахов. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.:ЮНИТИ – ДАНА,2007. – 336с.

15. Нерсесян В.С. Право и правовой закон: становление и развитие/В.С.Нерсесян; под ред..В.В.Лапаевой. – М.: Норма, 2009. – 384с.

16. Погребняк С.П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика): Монографія. – Х.: Право. – 240с.

17. Правоприменение: теория и практика/Отв.ред. Ю.А.Тихомиров. – М.: Формула права, 2008. – 432с.

18. Радбрух Густав Философия права. – Пер. с нем. – М.: Междунар. отношения, 2004. -240с.

19. Сырых В.М. Логические основания общей теории права. Т.3. Современное правопонимание. – М.: РАП., 2007. – 512с.

20. Філософія права: підруч. Для студ. юрид.вищ. зал. / О.Г. Данильян, О.П.Дзьобань, С.І. Максимов та ін. / за ред. д-ра філос.наук, проф.О.Г.Данильяна. – Харків: Право,2009. -208с.

21. Хёффе Отфрид Справедливость: Философское введение / Пер. с нем. О.В.Кильдюшова под ред. Т.А.Дмитриева. – М.: Праксин, 2007. – 192с.